

др Данило Н. Баста,
редовни професор Правног факултета у Београду

МОНИСТИЧКИ ТРИЈАЛИЗАМ И ОБЈЕКТИВНО ПРАВО

Утисци, недоумице и запажања поводом *Система филозофије права*
проф. Радомира Д. Лукића ("Савремена администрација",
Београд, 1992)

У броју 1. за 1940. годину "Архива за правне и друштвене науке", који се појавио 25. јануара те давне године, објављен је приказ докторске тезе Радомира Лукића *La force obligatoire de la norme juridique et le problème d'un droit objectif*. Приказ, који је уједно и оцена, написао је Лукићев учитељ, проф. Ђорђе Тасић. Приказ се завршава следећим речима: "Ми верујемо да ово одлично дело г. Л. претставља почетак јеног плодног научног рада." - Два су разлога због којих је ово требало поменути. Први, што је Тасићево поверење имало јако упориште у париској тези његовог ђака, што се његова вера у младог париског доктора у потпуности обистинила. Више од пола века касније, сасвим се сигурно може рећи да иза професора Лукића стоји врло плодан научни рад. Други разлог тиче се једне сасвим необичне околности: својим *Системом филозофије права*, најновијим делом из његовог неуморног пера, проф. Лукић се враћа својој докторској расправи, и то се враћа не само проблему објективног права за чијим је решењем почео да трага у својој књижи-првенцу, да би у овом свом делу дао, како сам каже, "коначан одговор на питање објективног права" него се, што је можда и значајније, враћа на сам пут којим је негда био кренуо. Неће стога бити неумесно ако се каже да се *Системом филозофије права* његов писац вратио свом првобитном, свом изворном духовном бићу.

Претходно запажање није, разуме се, тек успутно, оно није обична безазлена констатација. Јер, одмах се, сама по себи, намећу следећа питања: Којим се путем у свом научном раду, особито у теорији права, у међувремену кретао аутор књиге о којој је овде реч? У којој мери и у ком правцу су одступања од пута којим се запутио париском тезом и на који се сада опет вратио? Шта их је условило и какве су њихове последице? Како треба гледати и на који начин просуђивати она ауторова (не малобројна) остварења која данас несумњиво сведоче о удаљавању од некадашњег властитог пута или, чак, можда, о његовом напуштању? Итд. - Наравно, у овој прилици се ваља задовољити само постављањем ових и сличних питања, а у некој другој, евентуално, потражити и одговоре на њих. У сваком случају, она се не могу сметнути с ума, њих није могућно једноставно пренебрегнути или гурнути у страну. Било би не само пожељно него и драгоцено да се у једној ретроспективи на њих осврне и сам проф. Лукић.

До сада је писац овог *Система* био познат и препознатљив као *научни* дух, окренут искуству, свету чињеница, привржен строгој научној, у неку руку позитивистичкој методологији и оријентисан историјско-материјали-

стички. У овој књизи, што не делује без изненађења, уосталом пријатног, он нам се открива и као снажан *филозофски дух*, као човек који болује од тешке и неизлечиве метафизичке болести, и који је филозофски мученик раздиран и прогоњен чудом света и човека, загонетком бића и тајном постојања, мученик што тражи лека и смирења. Тако где говори о смислу свога списка, и где то чини субјективно-исповедно, он, поред осталог, каже: "Бавити се филозофијом није никаква игра него велика мука, знак дубоког узнемирења, покушај смирења" (стр. 3). Цео његов *Систем* аутентично сведочи о тој муци, том узнемирењу, том тражењу спокоја. Филозофија која је у њему изложена, свеједно како се према њој односили, да ли је прихватили или одбацивали, сматрали блиском или туђом, савременом или анахроном, несумњиво је рођена из дубоке егзистенцијалне потресености човековом судбином и његовим трагичним, непроменљивом трагичним, положајем у овом свету. А та потресеност, зна се, један је од извора филозофије. Обележје које је филозофији највећма дао Боетије - да буде утеха - то је оно што одређује и кроз-наскроз прожима однос проф. Лукића према њој. Исто-времено, од тога у знатној мери зависи и вредност филозофије (упор. стр. 35-38).

Аутор ове књиге одан је оном типу, оном идеалу филозофије који се зове *philosophia perennis*. Самим тим он није спреман да узме у обзир ни временско одређење филозофије (Хегел: "Филозофија је своје време мислима обухваћено") нити њен суштински измењен положај у модерном свету, што значи и њен позив, њен задатак. Он мало води рачуна о духовној ситуацији филозофије данас, а у том оквиру, дакао, и филозофије права. Он се не осврће на озбиљност и далекосежност упозорења о крају филозофије, о истрошености метафизичког обрасца филозофирања, о прешности искушавања новог почетка филозофије, филозофије после метафизике, оне која више није метафизичка. Као да није било ни Ничеа ни Хајдегера, он филозофију узима на сасвим традиционалан начин, одређујући је као сазнајну дисциплину помоћу њеног предмета и метода. Истина, при том је од почетка до краја доследан, тако да његов *Систем*, с том класицистичком обојеношћу, делује као упечатљиво филозофско остварење из једног пређашњег времена.

Пишчево одређење за онај вид филозофије који је данас постао редак и готово сасвим превазиђен, што код модерног читаоца, парадоксално, може да изазове неочекивану радозналост и додатну знатижељу, нашло је пун израз и добру потврду у систематском облику који је дао својој филозофији. Колико он до тог облика држи, колико га сматра трајним и обвезујућим, упадљиво је и одважно ставио до знања већ самим насловом своје књиге, а не само њеним унутрашњим склопом, мисаоним поступком и карактером. Широко распрострањено уверење да је време система у филозофији неповратно прошло, да је облик филозофије претрпео крупне промене, баш као и сам начин филозофирања, професору Лукићу је туђе, неприхватљиво, чак недостојно озбиљне пажње. Напротив, потребу за системом он сматра разумљивом по себи, суштинском и исконском за филозофију. Није, међутим, јасно да ли његово заговарање филозофског система значи само узношење једног вида филозофије и давање првенства њему или, пак, подразумева да изван система филозофија уопште није ни могућна, да се изван граница система не може филозофски мислити. Било како било, овде се заиста сусрећемо с једним изграђеним системом филозофије, тј. с настојањем да филозофија "једном основном мисли обухвати целину света и да је објасни као јединство међусобно зависних делова, чврсто повезаних" (38). Тако се проф. Лукић придружио оној неколицини аутора из нашег филозофског наслеђа који су свесно ишли за тим да подигну систем филозофије и да га спремно тако назову. Подсећања ради, то су, колико је нама познато, Михаило Христифор Ристић са својим *Системом целукупне филозофије* (чији је један део, под необичним и привлачним

насловом *Диксологија*, посвећен филозофији права) и Тома Живановић са својим *Системом синтетичке правне филозофије* у три књиге. Иако свој подухват није назвао системом, њима свакако, како по тежњи, тако и по ономе што је уистину остварио, треба придружити и Бранислава Петронјевића.

Уверен да је филозофија права, као посебна филозофија, могућна само на основи опште филозофије, односно да нека општа филозофија увек претходи појединој филозофији права, те да је ова друга израз оне прве - а то уверење доиста поткрепљују такви велики правни филозофи ко што су нпр. Кант, Фихте или Хегел - проф. Лукић је сматрао неопходним да пре солствене правне филозофије изложи и сопствену општу филозофију. То је, наравно, условило структуру његове књиге. У првом делу он је дао своју општу филозофију, а у другом нацрт своје филозофије права. Чињеница да се обе ове филозофије налазе на једном месту, да су обухваћене корицама једне књиге, умногоме олакшава разумевање Лукићеве правне филозофије, будући да је њено опште филозофско залеђе, њена општа филозофска основа, непосредно надхват руке. У исти мах, тиме је заинтересованом читаоцу пружена могућност да се, без већих тешкоћа и, поготово, без сувишног околишења, упусти у истраживање узајамног односа тих филозофија, у утврђивање степена сагласности посебне (правне) са општом.

Већ се на први поглед може уочити подударност структуре првог и другог дела овог *Система*. Као што први, поред уводног разматрања о појму филозофије, садржи три посебне главе посвећене онотологији, аксиологији и гносеологији, уз један сасвим необичан додатак о "надфилозофији", тако је и други, поред увода о појму филозофије права, рашчлањен на онтологију права, аксиологију права и гносеологију права. Без обзира на то како се гледало на овако саздану мисаону грађевину, треба рећи да је њен творац и овога пута демонстрирао оно по чему је одраније био познат и у чему је одувек био снажан: моћ систематизације и класификације, способност уланчањом извођења ставова и прегледног излагања. Поред осталог, и тиме је показао дораслост немалим захтевима које поставља изградња филозофског система.

Нити је то могућно нити има потребе да се овде упуштамо у подробније разматрање општег филозофског схватања проф. Лукића. То би нас одвело предалеко, а ипак не би надоместило неопходност и привлачност његовог непосредног и самосталног упознавања. Уместо тога, задовољићемо се указивањем на поједина питања и моменте који на нарочит начин опредељују Лукићеву филозофију или јој утискују особен печат. Не треба посебно помињати да ни у овом погледу не може бити речи о целовитости.

Оно што најпре привлачи пажњу, то је појмовно одређење филозофије. Унапред треба рећи да је оно код проф. Лукића изведено и заступано доследно. Филозофија се бави суштином света, ова је њен предмет. Међутим, њу не занима свет онако како је дат у искуству. Напротив, њен је предмет свет по себи, свет с оне стране искуства, укратко: надискуство. Филозофија је умерена на знање надискуства, покушавајући при том да га објасни рационално. Према овом гледишту, основна разлика између филозофије и науке састоји се у томе што наука, премда рационална као и филозофија, има за предмет искуство ("све оно што човек доживљава у додиру са светом", стр. 12), свет онакава какав је за нас, свет појава. Како је и религија окренута надискуству као и филозофија, требало је и њу одвојити од ове. Проф. Лукић то чини тако што као ознаку разлике подвлачи њену ирационалност. Тако се испоставља ово: "Наука је заснована на искуству и рационална је дисциплина; филозофија је заснована на надискуству, али је рационална, а религија је заснована на надискуству, али је ирационална" (12).

На први поглед несумњиве, одрешитост и јасноћа ових ставова бивају умањене пишчевим изричитим упозорењем да чудо света измиче потпуном рационалном објашњењу, те да "ум схвата појаве, али не и суштину

света" (12). Тако је читалац доведен у неизвесност, у мисаону неприлику, и не може више бити сигуран шта је прави карактер таквог појмовног одређења филозофије. Пошто ју је најпре усмерио на рационално схватање суштине, онога по себи света, дакле надискуства, писац је одмах потом, очигледно, устукнуо и филозофији одузео то њено битно обележје, ограничивши је на подручје појава. То ће рећи: обуздао је њену претензију на рационално објашњење надискуства. Да ли ју је тиме, нехотице и неопрезно, у крајњој линији, свео на науку? Онако како је одређен, пишчев појам филозофије одаје колебљивост. У њему (том појму) сукобљавају се две тенденције: кантовска, која уважава ограниченост филозофије на сазнање појавног света ("ми схатамо само везу између појава", стр. 12), али не и ствари по себи, и антикантовска, која хоће управо супротно - рационално сазнање света по себи, његове суштине, тј. надискуства. Не може се стећи утисак да је аутор изишао накрај с овом напетостију у свом схватању филозофије, да му је пошло за руком да доведе у склад упућеност филозофије на трансценденцију и неправладљиву везаност за иманенцију.

Кудикамо најзначајнији, свеодређујући део пишчеве опште филозофије јесте његово учење о свету, његова онтологија. "Његова", то овде не значи само "писцу припада" него и властита, самосвојна, оригинална. Ту је најпре занимљиво и пажње вредно то што проф. Лукић не поставља, или бар не у првом реду, уобичајено и класично онтолошко питање о бивству свега бивствујућег, о ономе што јесте и како јесте. (На овом месту неће бити згорег подсећање да се онтологија некада код нас, у старој српској филозофској терминологији, звала *јестаственица*.) Он у први план ставља питање о *постојању*, било као постојању у свету или, пак, као постојању света, и о његовим врстама (субјективно-објективно, реално-идеелно). Свет одређује као *све постојеће* и дели га на реални и идеелни. Изузетну пажњу привлачи пишчева онтологија реалног света. Њену окосницу чини учење о троједном. Реални свет је тројство које је једно. Све што постоји у реалном свету, и његова најмања честица, сачињено је од три равноправна, у јединство повезана чиниоца: материје, енергије и духа. То своје онтолошко учење сам писац назива "монистичким тријализмом", одн. "тријалистичким монизмом" (стр. 72, 73). Треба напоменути да га је развио у непрестаном разговору и полемичком сучељавању са Берклијем, Лајбницом, те нашим Руђером Бошковићем и Петронијевићем.

Отворено давши предност идеализму над материјализмом (стр. 68), што је за осведоченог присталицу историјског материјализма несумњив знак великог заокрета у мишљењу и основном становишту, писац је, разрађујући и уобличавајући учење о троједном, посебан нагласак ставио на дух и његову делатност. Иако је неодвојив од друга два чиниоца, дух ипак има повлашћен положај у троједном. Јер он, као "нематеријално целовито биће" (83), одређује законитост света и обезбеђује његов опстанак. Истакнуто место духа проистиче из његовог суштинског својства - стваралаштва и слободе. Ови, међутим, нису апсолутни. У својој делатности дух је, према писцу, ограничен материјом и енергијом, али и својом сопственом природом.

Ми се не осећамо ни позваним ни способним да се упустимо у меродавну расправу о онтологији троједнога коју је у овој књизи, с нескривеним полагањем права на сопствени допринос решавању загонетке света, развио проф. Лукић; такву расправу ваља препустити стручњацима упућеним у тешка питања материје и енергије. У најбољу руку, можемо само исказати неке недоумице на које наводе поједине пишчеве формулације, одн. које изазива његов спиритуалистички реализам (како се, по нашем мишљењу, садржински може окарактерисати монистички тријализам, што је више формална ознака за учење о троједном). На такву недоумицу, рецимо, наводи теза о троједном као вечном, када се повеже са упућивањем на постанак троједног (све на стр. 72). Недоумица добија следећи облик: Ако је троједно

вечно, како се онда може говорити о његовом постанку, пошто постанак (некога, нечега) пада у време? - Недоумицу, даље, побуђује и оно место на којем аутор тврди да је "дух творац света, али не у потпуности - он само утиче на материју и енергију, које су дате *независно* (курзив: Д. Б.) од њега" (84). Ова неочекивана "независност" материје и енергије од духа озбиљно поткопава раније често истишану нераздвојност три чиниоца троједног, тројединства. Да ли је посредни само неопрезан израз или, што се такође не може искључити, помалање неких скривених неприлика и тешкоћа самог учења о троједном? - Најзад, недоумица се јавља и тамо где писац, говорећи о делатности духа, о његовом стварању и одржавању света, платоновским маниром, но не и у смислу платоновске онтологије, каже ово: "Све што постоји у свету мора претходно 'постојати' у духу, као претходећа праслика оног што ће бити остварено" (85). Чини се да и овај став приметно нарушава саму суштину учења о троједном. Јер, њиме се дух не само одваја од осталих чинилаца него и претвара у апсолутну продуктивну моћ, чији онтолошки статус, овако одређен, обесмишљава свет као вазда и у свему троједно.

С обзиром на последице и примену које имају у филозофији права, важно је указати (барем) још на два момента из онтологије проф. Лукића. Први је телеолошког карактера и односи се на циљ света (упор. стр. 163-165). Према схватању проф. Лукића, циљ света је његово усавршавање све до постизања савршенства. При том појам савршенства, одн. савршеног света није остао празан и неодређен. Такав свет је схваћен као свет у којем постоји "највећи могући број најсавршенијих бића" (164). Необично је занимљиво што проф. Лукић поистовећује савршенство бића с његовим достојанством. Степен који неко биће достигне у свом усавршавању одређује његово достојанство, тј. место које оно заузима у свету. - Други моменат од значаја за потоњу филозофију права тиче се разликовања реалних и идеалних појава. Најкраће речено, разлика је у томе што реалне појаве постоје у простору и времену, док су ванвремене и ванпросторне битна својства идеалних појава. Типичан пример идеалних појава јесу мисли као производи нашег ума, а посебну врсту тих појава, према писцу, чине вредности. Тиме се доспева до прелаза ка аксиологији. Јер, својом идеалношћу, као посебним начином постојања, вредности су предмет онтологије, припадају ономе што јесте, али су у исто време захтев, те утолико припадају свету онога што треба да буде, предмет су аксиологије.

Приметна је пишчева тежња да аксиологију објективнише, да је што више, ако не и у потпуности, ослободи деонтолошких примеса и садржаја. (На једном месту он чак говори о "објективној аксиологији" - стр. 201.) Аксиологија има да се задовољи објективним и непристрасним описом вредности, утврђивањем постојања вредности и онога у чему се оне састоје, клонећи се оцењивања онога *треба* садржаног у њима, избегавајући одређивање "вредности" самих вредности (упор. стр. 200). А то, другим речима, значи да је аксиологија, по овом схватању, чврсто везана за онтологију, чак и више од тога: да је - што и сам аутор изричито каже - "само део онтологије" (199). Па, ипак, ма колико наглашавао онтолошку природу аксиологије, ма колико подупирао тенденцију ка објективизму, писац није могао а да не изиђе у сусрет двојству у самом бићу вредности као "предмета" аксиологије, двојству које тражи да дође до свог права, које мора да нађе израза у карактеру ове филозофске дисциплине. Тако је на крају, упркос сопственом настојању да подвуче и осигура њен објективизам и неутралност, отворено признао да аксиологија има два дела: један онтолошки, у којем се утврђују појам и суштину вредности, и један сопствени аксиолошки, "који излаже саме вредности одређујући и њихову 'вредност'" (201).

Изгледа, међутим, да је ово признање било само успутно и кратког даха. Њиме није умањена, а камоли обеснажена, пишчева тежња ка објективизацији аксиологије, ка њеном довођењу у потпуну зависност од онтологије. Види се то и по томе што се код њега увек изнова говори о неопходности

извођења вредности из суштине света, о преображавању онтолошких својстава у аксиолошке вредности, о њиховој објективној датости, њиховом постојању по себи у идеалном свету (дакле, независно од субјекта), о томе да сâмо онтолошко биће света надграђује над собом једно идеално вредностно биће (упор. стр. 201-203). (Приметимо уз ово последње да та самоделатност бића света у виду надграђивања над собом идеално-вредностног бића, будући да није ближе објашњена, делује овде као нека врста онтолошко-аксиолошке мистерије.) Све у свему, писац је изложио аксиологију великом притиску онтологије. Штавише, он је ону прву подредио овој другој, и то у таквој мери да је изгубљен њен самосталан лик. О снази тог притиска и силини тог подређивања непобитно сведочи чињеница да се главне вредности - истина, правда, слобода, ред, мир и др. - појављују само као изрази онтолошких закона (упор. стр. 217. и даље). Доследно томе, доспева се и до сасвим необичних, чудних, безмало парадоксалних исказа, као што је, нпр., онај на стр. 222, где се о човековој слободи каже: "Пошто је човек по својој природи, дакле, онтолошки, слободан, појављује се и аксиолошки захтев да треба да буде слободан, јер је слобода једно добро за човека." Зашто "треба захтевати" нешто што већ онтолошки *јесте*? Такву недоумицу изазива и до такве последице доводи пренаглашено првенство онтологије као прве филозофије. Успут речено, било би занимљиво испитати да ли пишчева концепција онтологије и аксиологије уопште оставља могућности за било какву филозофију делања, па и за филозофију историје у којој субјекти повесног збивања не би били тек ропски извршиоци онтолошких закона.

Али, крајњи је час да се окренемо филозофији права проф. Лукића. Јер и његова општа филозофија, уза сву неоспорну самосталност, ипак је само припрема и подлога за његову посебну филозофију права. Она је с том намером и развијена, таква јој је улога од почетка намењена.

Пре него што се усредсредимо на проблем објективног права, чијем је решењу највећа посвећена филозофија права проф. Лукића, неће бити на одмет да саопшtimo једно запажање које се намеће само по себи. Оно се тиче односа филозофије права проф. Лукића према савременој правној филозофији. Тачније речено, тиче се односа самог аутора према различитим правцима и струјама који данас - неки и на меродаван начин - одређују мисаони пејзаж правне филозофије. Одмах пада у очи да је проф. Лукић првенствено ишао за тим да изложи *своју* филозофију права или своје *особено* становиште у њој. Његов је најпречи циљ био да даде израза *властитом* доприносу филозофији права, *властитом* покушају решења њених темељних проблема. По свој прилици, баш је то условило сужену основу на којој је - тамо где је то, иначе, чинио - успостављао комуникацију са појединим ауторима или оријентацијама из новије и данашње правне филозофије. Та је комуникација прилично "истањена" када је реч о страним ауторима или гледиштима, при чему су упадљиви изузеци Ханс Келзен и (мање) Густав Радбрух, али је - и то треба нагласити - издашнија и плоднија када је реч о нашим правним филозофима, од којих посебно место припада Томи Живановићу. Посматрана у целини, филозофија права проф. Лукића изграђена је без нарочитог обзирања на савремену правну филозофију. Где се на њ и наиђе, оно по правилу има улогу критичког разматравања, односно, самим тим, већ изостравања сопственог схватања. Суочавање са појединим значајним правним теоријама (поменимо само теорију аргумен-тације, реторичку, топичку, херменеутичку, али и аналитичку, егзистенцијалистичку, феноменолошку и др.) или је сасвим изостало или је врло спорадично. Може бити да је то учињено плански, да је та "жртва" поднета свесно с обзиром на захтеве економије мишљења и простора. У сваком случају, то се, не без жаљења због тог изостанка, јер је проф. Лукић познат као умешан тумач и вичан критичар других гледишта и теорија, овде морало утврдити и поменути.

Повући јасну граничну линију између филозофије права и опште теорије права, није нимало лако. Ко се год бавио тим питањем, ко је год покушавао да разграничи те две дисциплине, морао се сустрести с препрекама и тешкоћама, неретко несавладљивим. Томе свакако увелико доприноси природно, "крвно" сродство ових дисциплина, тј. околност да се, историјски гледано, општа теорија права с временом самостаљивала и најзад издвојила баш из филозофије права. Неки, чак, аутори отворено признају да између филозофије права и опште теорије права нема знатније разлике нити да се ова може утврдити. Проф. Лукић није тог мишљења и, што је важније, он нема неприлика и потешкоћа с повлачењем поменути граничне линије. Резултат је то његовог врло прецизног појмовног одређења филозофије права, у првом реду њеног предмета, али зацело и његовог наталоженог искуства насталог дугогодишњим бављењем општом теоријом државе и права.

Сасвим у духу свог схватања опште филозофије, проф. Лукић филозофију права усмерава и ограничава (неко би могао рећи: проширује) на надискуствену страну права. Филозофско истраживање ове димензије права односи се на три врсте надискуствених чинилаца: на опште надискуство које важи и за право као надискуствену појаву, на надискуство позитивног права и, напоследку, на особено правно надискуство олично у објективном праву (упор. стр. 292). Овај трећи чинилац је, разумљиво, најзначајнији, јер је за филозофију права суштаствен, припада само њој. - Ако се има у виду надискуствено усмерење филозофије права, отвара се лак и проходан пут ка њеном разграничењу од опште теорије права. Према проф. Лукићу, то се разграничење врши тако што општа теорија права остаје *научна*, дакле - везана за искуство права, разликујући се од других правних наука само по обиму: она обухвата у себи општа искуствена знања о праву, док се друге правне науке задовољавају посебним искуственим знањима о њему. Да би подвукао надискуствени карактер филозофије права, да би нагласио њену ненаучност, проф. Лукић, мада с извесним опрезом, предлаже за њу назив "опште учење о праву", имајући при овом терминолошком разјашњавању, којем је он у својим радовима оувек придавао велику (можда и превелику) важност, на уму да се термином "учење" избегавају поузданост и извесност својствене науци и научном знању. Па, ипак, овим предлогом ни код њега самог није бачено у засенак суштинско, с њеним средишњим предметом чврсто повезано обележје филозофије права као филозофије објективног права.

Као што се види, филозофија права професора Лукића има обезбеђену самосталност и самосвојност и у односу на све друге дисциплине које се баве правом. Што јој подарује и зајамчује та својства, то је надискуствени карактер њеног предмета. Постављена на јасно омеђено тле, ослоњена на општу филозофију и њене методе, она је кадра да се размахне, да развије своје могућности, да пружи суштинско знање права, знање његовог садржинског, материјалног елементно датог и одређеног самом суштином света. Филозофија права истражује свој предмет као део света. Она упира поглед на везу права са целином света, њу занима начин на који право произлази из те целине, тј. како услови садржани у свету одређују идеалну садржину права. У њој се, да тако кажемо, све окреће око суштине и особености права, око његових бројних суштинских веза са светом у целини. За разлику од правних наука, укључив и ону најопштију, филозофија права ће "сваки елемент права, сваку правну појаву разматрати у односу и у вези са светом у целини и посебно с одговарајућим истоврсним или сродним појавама у свету" (297). При том ће нарочито тежити ка томе да право повеже с основним циљем света који је несумњиво надискуствен. Могло би се рећи: право по себи, тј. објективно право као складан поредак произишао из суштине света и повезан са његовим циљем - то је превасходно предметно подручје на којем се креће филозофија права коју заступа проф. Лукић. Иако то писац

нигде не каже, сасвим је извесно да за тако схваћену филозофију права *космолошка перспектива* има кључни значај, одн. да је истраживање и разматрање права из перспективе космоса њен главни, њен најважнији посао. То је знак распознавања ове филозофије, оно до чега највише држи, у чему се сабиру сва њена настојања. Разуме се, то је у исто време и кључ њеног разумевања, баш као што је и извор свих њених врлина и, евентуално, мана. - На овом месту треба се опоменути да се у српској правној мисли, пре проф. Лукића, ширег космичког оквира посматрања права држао знаменити Глигорије Гершић, што код њега високо уважава и проф. Лукић. Само, то је код Гершића, истини за вољу, углавном остало у зачетку, док је код проф. Лукића стекло облик развијене правне филозофије.

Ако је учење о троједном кичма онтологије коју је у свом *Систему* развио проф. Лукић, учење о објективном праву је средишњи део његове онтологије права. Иако је у овој онтологији одговарајућа пажња посвећена и позитивном праву, ипак је проблем објективног права и покушај његовог решења оно што је ту централно и зато најзначајније. Томе и сам писац, сасвим основано, придаје највећи могући значај, сматрајући то коначним плодом сопственог, више од пола столећа дугог бављења правом и његовим основним питањима. Треба рећи да је већ сáмо разматрање тог проблема велика новост ако се упореди с оним што је у својим поратним књигама говорио проф. Лукић. Новост је, осим тога и сáмо решење до којег је писац дошао и овде понудио како стручној (правној и филозофској) тако и широј (читалачкој) јавности. Очекивање да ће оно у тој јавности изазвати љубопитство, да ће, поврх тога, наићи на потрбан одазив, било у смислу саглашавања и прихватања било, пак, у смислу озбиљног претресања и критичког оспоравања, има за себе добре разлоге. Они, наравно, проистичу из начина на који је аутор поставио свој главни филозофскоправни проблем, из аргументације коју је изнео у прилог његовом решењу и, можда понајвише, из изазовности самог решења.

Пре но што је дао своје решење проблема објективног права, пре но што је, дакле, одредио његову суштину, појам и улогу, као и размотрио његов однос према позитивном праву, проф. Лукић је прешао занимљив и методски значајан пут: осврнуо се на "историју проблема". Свестан да о објективном праву - свакако не увек под тим именом - постоје разнолика схватања, да је питање о њему постављено на самом почетку филозофскоправног мишљења и да је отада непрекидно у његовој жижи, због чега тако снажно прожима филозофију права у целини, он је сматрао неопходним и целисходним да критички изложи главна гледишта о том праву. Тако је претресао природно право у разним његовим варијантама и типовима, учење о природи ствари, Хегелово и Живановићево схватање, дотакавши и тему марксизам и објективно право. Премда је оваква историја проблема далеко од потпуности, нема сумње да је својим поступком, који заслужује одобравање, писац постигао барем два важна циља: прво, дао је своје виђење неких незаобилазних гледишта и аутора из целокупне правне филозофије, и друго, сместио је своје решење проблема објективног права у јасно оцртан духовно-историјски контекст, чиме је омогућио да се оно посматра и просуђује у најтешњој вези с другим истоврсним подухватима из ближе и даље пројекције правне филозофије. У исти мах, тиме је донекле ублажио тенденцију ка аисторичности, садржану, иначе, у самој његовој носећој идеји, у самој замисли система филозофије права.

Не можемо а да овде не изразимо понеку недоумицу и чуђење које местимично, поготово у појединостима, изазива пишчево разматрање главних гледишта о објективном праву. Тако се, нпр., не види разлог што указивање на тзв. религијско схватање, где је искључиво реч о Томи Аквинском (стр. 363-369), претходи осврту на античко схватање природног права. - У вези са софистима писац помиње њихове "опште филозофске системе" (369), чиме даје повода за један приступ софистима који нужно

остаје стран и непримерен њиховим учењима, будући да је сама идеја филозофског система знатно каснијег датума, да је потребу за системом са пуном свешћу истакла тек нововековна филозофија руководећи се идеалом свеопштег и свеобухватног знања. - Говорећи о оној струји међу софистима која је, без икаквог устручавања и са свим конвенцијама, заступала право јачега, писац је учење о том праву окарактерисао као "теоретски израз и оправдање олигархије и тираније", видевши у њему "темељ свим сличним каснијим учењима, до Ничеа и Хитлера" (371). Ово некритичко преузимање лукачевског мита о повезаности Ничеа и Хитлера, који је и у време настанка био само идеолошка доскочица и опака инвектива а не различито филозофско гледиште, данас делује сасвим старомодно и превaziђено, поготово кад се то чини успутно, без навођења једног јединог разлога, као да је реч о нечему саморазумљивом и очигледном. - Веома је чудновато, па и тешко схватљиво, што при излагању о природи ствари (384-389) уопште није узет у обзир Густав РаdBрух, чији је краћи спис о природи ствари као облику правног мишљења имао приметно одјека у поратним расправама о том значајном питању, знатно доприневши буђењу интересовања за њега. - Ни излагање о Хегелу није лишено неких чудноватих тврдњи и застарелих стереотипа. Што се ових последњих тиче, чак се, примера ради, два пута каже да је Хегел био "дворски филозоф" (392, 393); не само новија тумачења него и све накнадно откривене и објављене верзије његових предавања из филозофије права уверљиво оповргавају тај стари стереотип-оптужбу. Што се, пак, тиче оних првих, могу се навести пишчеви ставови да Хегел "потпуно произвољно (!) утврђује суштину и природу духа" и да "не износи никакве доказе у корист својих тврдњи - оне остају голе тврдње" (390). А шта тек рећи за његов став да се "у Хегела Бог претвара у самог Хегела", из чега онда следи да "уместо да Бог ствара свет, у Хегела се свет поступно ствара заједно са 'стварањем', тј. развојем Бога, при чему је Хегелов удео врло значајан" (!) (395).

Пошто га је разматрање разних схватања објективног права довело до уверења да она не дају задовољавајући одговор, писац је изнео своје решење овог несумњиво кључног проблема. Понешто од тог решења, особито смер кретања при његовом налажењу и формулисању, већ се могло наслутити на основу онога што је досада речено. Међутим, да би се о њему стекла права представа и, поготово, да би се омогућило изношење засноване оцене о његовом учинку и дometу, биће потребно да се то решење овде изложи сажето, али никако на уштрб његових главних момената.

Према проф. Лукићу, објективно право је дато, постојеће, у самим стварним друштвеним односима, његова се суштину утврђује на основу суштине самог света као целине. Утолико и он прихвата основну мисао учења о природи ствари. Али, он иде корак даље од овог учења, уводећи један изузетно значајан моменат - циљ света. Поред космоса и његове суштине, објективно право је исто тако, чак и више, одређено циљем света који је уједно и врховна вредност. Раније се могло видети да тај циљ-вредност проф. Лукић није поставио на трансцендентну висину већ га је, напротив, нашао у самом одржању света или, конкретније речено, у "постојању и одржавању највећег могућег броја што савршенијих бића, пре свега људи, у њиховом особеном савршенству, тј. у потпуном развоју свих својстава њихове природе" (404). Тиме је - писац каже "аутоматски" (404, 405) - одређено и објективно право као средство остварења таквог циља. Оно садржи норме, правила понашања која најпотпуније остварују циљ света. Врло је важно да то право нико не ствара; оно се налази у самој суштини света чим је овај створен. Другим речима, налази се "у односима између средстава којима се остварује циљ света и остварења тог циља. Ти односи, гледани с нормативне стране, претварају се у норме самог објективног права... Оне су с гледишта тих односа само у нормативни облик преображени узрочни закони који вежу људску радњу (одређену објективним правом) и остварење циља -

опстанка света" (404 - 405). - Аутоматска датост објективног права суштином и циљем света истовремено значи и потпуну прецизност његове одређености. Људи га не стварају, њима преостаје само да га утврде, сазнају и - примене. Да је то све друго пре него лак задатак, разуме се само по себи.

Како се врши управо поменуто преобраћавање узрочних закона у нормативни облик, то остаје заглавено. То питање залази у једно од најтежих подручја правне мсли, у подручје односа онога што јесте (*Sein*) и онога што треба да буде (*Sollen*). Одавно се, и не само у оквиру нормативизма и правног позитивизма, оспорава могућност да из оног првог произиђе ово друго. Да ли проф. Лукић у извесном смислу, ипак, допушта такву могућност?

Објективно права је идеална појава, дакле појава изван времена и простора, како је ту врсту појава, видели смо, одредио сам проф. Лукић. Упркос својој идеалности, оно је, према писцу, везано за време тако што постоји само као *корелат* позитивног права (упор. 405). Одатле произлази да се оно, иако у суштини идеално, ипак *мења* стога што је повезано са реалним људским друштвом и његовим позитивним правом (406). То је, мора се признати, тешко разумети, јер све што је променљиво, пада у време и простор. Ма колико било схватљиво пишчево настојање да тезом о променљивости објективног идеалног права успостави крупну разлику у односу на класично природно право, које је већином наступило као вечно и непроменљиво, ипак је у том смеру, стиче се утисак, отишао предалеко, угрозивши сопствени првобитни појам објективног права као произишлог из суштине света и одређеног његовим циљем, његовом врховном вредношћу. Јер, ако је врховна вредност, по дефиницији, једна, и ако она битно одређује објективно право, онда се само уз велике тешкоће може тврдити да се "објективно право мења садржински зависно од промена у друштву" (406). На тај начин је објективно право, како се чини, одвећ релативисано. Његова "зависност од конкретних друштава" (406) поприма толике размере да је готово у потпуности напуштена почетна космичка перспектива његовог разматрања у корист социјалне. То је, опет, морало имати за последицу објективно право у плуралу, тј. мноштво објективних права саобразних конкретним друштвима (упор. 406). Штавише, писац предузима и један неочекиван и смео покушај измирења објективног права и класног становишта о праву. Пошто је изричито казао да је објективно право конкретно дато за свако дато људско друштво и дат тренутак, он наставља: "Објективно право тако сасвим тачно одређује друштвене односе, пре свега оне у производњи материјалних добара, али и у другим областима. Владајуће класе су носиоци најсавременијег начина производње за дато друштво, а самим тим и одговарајућег објективног права. Оне остају владајуће и носиоци објективног светског ума и узор напретка догод обезбеђују највећу производњу" (409). Да би се потпуно разумело значење ових ставова, треба имати у виду да проф. Лукић људско достојанство у првом реду схвата материјалистички, јер његов најважнији услов види у привреди, у стварању што веће количине материјалних добара (упор. 408, 409, 421). Тако је "закон људског достојанства" израз и потврда општег закона развоја материјалне производње чији су носиоци поједине класе у историји. Што већа производња, веће и достојанство све већег броја људи.

Са надискуственог плана разматрања, на којем је проблем објективног права био постављен, он је поступно, током решавања, све више преношен на историјски, социолошки, класни. Чини се да је писац морао бити обазривији и упорнији у тежњи да не допусти мешање различитих планова. Тада се свакако не би догодило да на истој страници (407) тврди "да је циљ права да човек, а и друга бића везана за њега, постоје у свом што потпунијем достојанству", а убрзо потом да право "само по себи вређа људско достојанство својом принудом". А када је реч о самом достојанству, лако је запазити да значење у којем га проф. Лукић претежно узима увелико

одудара од оног смисла који је идеја људског достојанства имала почев од ренесансне филозофије наовамо (Пико де ла Мирандола, Кант). Међутим, не треба при том да остане непримећено нешто што заслужује да буде посебно наглашено. Посреди је значајна околност што је својим схватањем достојанства проф. Лукић, поред човека, обухватио и друга бића. Иако се, нажалост, није упустио у потпуније разматрање тог важног момента, који је зато углавном остао наговештен, он је, можда и први у нашој правној филозофији, проширио домен права и на бића изван човека, мада свакако у вези са његовим постојањем. Тиме је филозофији права дао печат једне особене филозофије живота која негује дух потврђивања свеколиког бивствовања. Истовремено, тиме је у филозофији права одшкринуо врата за све одсуднија, све решенија, сваким даном све судбоносија питања еколошког права и еколошке етике. Узме ли се све то у обзир, показале се да у својој филозофији објективног права, да својим проширеним појмом достојанства, проф. Лукић обнавља оно драгоцено, у међувремену скоро сасвим заборављено искуство правности садржано у древном Улпијановом одређењу природног права; *Ius naturale est, quod a natura tota animalia dicitur* (D. 1,2,1,3), тј.: природно право је оно на шта је природа упутила сва жива бића.

На питање како се објективно право примењује, одговор гласи: примењује се самим својим постојањем. "Оно не може бити погоршано дато нити погоршано примењено" (411). На изглед једнозначан, овај одговор се ипак доводи у питање ставом да је "тешак задатак и сазнати објективно право и применити га" (415). То, зашело, заоштрава проблем односа између објективног и позитивног *права*. Знајући колики значај тај однос има за његову концепцију објективног права, у ствари за читаву његову филозофију права, писац му је посветио достојну пажњу (упор. 411-416). За њега су позитивно право и објективно право само две посебне врсте заједничког рода права. Занимљиви су сликовити изрази којима он такорећи дочарава њихов однос: објективно право је "нека врста двојника позитивног права", његова "истоветна сенка која га прати" (406), док је позитивно право "прави парњак" објективног права (414). Тиме је, разуме се, исказана њихова узајамност. Међутим, та узајамност није подједнака у оба смера. Објективно право има предност над позитивним, оно је изнад њега; позитивно право треба да пресуде све његове битне одредбе. Из тога би произлазило да се објективно право може остварити само помоћу позитивног права, само ако се преточи у ово. Но, такав закључак, мада се очигледно намеће, не слаже се са ауторовом тврдњом, која не оставља простора за сумњу, да се објективно право може "остварити и остварује се и самом својом снагом права потпуно примереног својој улози у свету, чак и кад није потврђено или поновљено у позитивном праву. Ово је могуће само дејством чињенице да је оно истинско право, које тачно испуњава своју улогу додељену му светским духом - опстанак и развој света" (412). Ако је то тако, ако се, дакле, објективно право снагом своје истине остварује и мимо позитивног права, ако се оно - подсетимо се сада и поведимо рачуна о томе - мења услед променљивих друштвених услова, најзад, ако је конкретно дато за свако конкретно друштво и за сваки тренутак, онда позитивно право нужно губи разлог свога постојања, онда је оно излишно. Чему позитивно право ако већ његов "двојник" несметано, самом својом датомшћу, својом егзистенцијом, обавља функцију која му је намењена? Ово питање остаје нерешено, отворено. Заиста је тешко одржати самосталност и одвојеност та два права, а истовремено их помирити, повезати, ускладити. Може бити да та антиномија лежи у самој ствари права, антиномија на коју, пре а после, неизбежно наилази, али и од које живи, на којој се распламсава, свака филозофија права.

Нама изгледа да је до те антиномије доспела и правна филозофија проф. Лукића. Само, то није њен недостатак већ њена предност, њена врлина. Аутентичност неке филозофије - а то, наравно, важи и за филозофију права - не мери се првенствено по одговорима које пружа, поготово ако ти

одговори претендују на неопозивост и неприкосновеност. У филозофији нема последње речи. Та се аутентичност поглавито мери по путевима којима се њен творац кретао, по снази филозофског ероса који га је обузимао и гонио напред, по мисаоном напрезању чије је учинке остављао у дилемама и питањима које, после њега, преузимамо и сматрамо својим сопственим. Од такве је врсте филозофија (објективног) права проф. Радомира Д. Лукића. Појава његовог *Система филозофије права* биће забележена као *значајан датум* у календару српске правне филозофије, било да посматрамо њену досадашњу повест (с таквим представницима као што су Јован Стерија Поповић, Димитрије Матић, Јован Филиповић, Михаило Христивор Ристић, Гига Гершић, Тома Живановић и Ђорђе Тасић) или да имамо на уму њену данашњу ситуацију, њен угрожен опстанак и запостављени положај. Сви разлози говоре у прилог томе да би ово дело проф. Лукића могло да одигра незаменљиву и преко потребну улогу књиге-подстицаја, књиге-импулса, па и књиге-прекретнице у нашој филозофији права и за њену бољу будућност.